

РИТОРИКА ЖИТІЙНОГО ЖАНРУ ТА ЇЇ ВХОДЖЕННЯ В ДАВНЬОКИЇВСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Статтю присвячено погляду на агіографію як на риторичний жанр, що ввібрав у себе кілька риторичних традицій і мав широку палітру засобів переконання й аргументації. Відтак на прикладі перекладних і оригінальних житій святих, які збереглися з перших століть руської писемності, розглянуто питання про те, наскільки важливим і усвідомленим для тодішніх авторів та перекладачів-упорядників було поняття літературної риторичної форми.

Ключові слова: агіографія, риторика, топос.

Жанр агіографії, або житій святих, належить до риторичних – насамперед у найпростішому розумінні риторики як мистецтва переконання. Питання, чи житія святих були документами та доказами в канонізаційних процесах, залишається відкритим, але важко заперечити, що головним, першочерговим, завданням кожного агіографічного твору було переконати читача, що особа, про котру розповідають, – свята. Усі інші функції та завдання, які міг виконувати і виконував твір такого жанру, базувались і походили з цього, а інакше були неможливі.

На формування агіографічної риторики впливало кілька риторичних традицій пізньоантичного світу. Якщо взяти до уваги два різновиди агіографії – мучеництва та власне житія, – то мучеництва помітно, подекуди й безпосередньо сформувала судову риторика, бо ж, імовірно, часто основою тексту ставав протокол допиту святого¹, хоча шлях записування мучеництва тривав, було, й кілька століть (від часу розправ над християнами, переважно часів Діоклетіанового правління, і до моменту, коли утверджене християнство намагалось вшанувати всіх). Відтак тексти могли набувати

---

¹ Лопарев Х. *Греческія житія святихъ VIII и IX вѣковъ. Опытъ научной классификаціи памятниковъ агографіи съ обзоромъ ихъ съ точки зрѣнія исторической и историко-литературной*. Петроградъ 1914, с. 4–5.

фольклорних рис і домішок не лише щодо змісту, але і щодо форми². Зрештою, з часом мучеництвам теж почали надавати розлогу житійну форму.

Розмаїття власне житійних текстів теж дозволяє говорити про різні типи текстів. Але якщо брати до уваги перші й найбільш впливові життя – насамперед *Житіє Антонія Великого* Атанасія Александрійського чи тексти Кирила Скітопольського³, що їх вважають класикою агіографічного жанру, – то можна легко окреслити питомі формальні та риторичні риси. Їхня виразність давала підстави дослідникам шукати впливів певних античних жанрів чи навіть вести мову про агіографію як про можливе продовження античного жанру біографії⁴. Питання лишень у тому, наскільки цей християнський жанр (як і будь-який інший християнський) засадничо міг бути продовженням античної літератури? Чи взагалі коректно розглядати ранньохристиянську літературу в тій самій площині, що й античну?

Історія дослідження агіографії як риторичного жанру розпочалася тоді само, коли й наукові розмови про агіографію загалом, себто у XIX ст., в різних фокусах і навітленнях, починаючи від дискусій про життя як про історичний документ⁵, і розвивалася разом із розвитком розуміння природи агіографії і цілої християнської літератури.

Сама християнська література зазнала впливів різних риторичних традицій – не тільки античної, але й (чи насамперед) старозавітної: «Християнська риторика має самобутні теми та самобутній стиль, заснований на мові псалмістів і пророків»⁶. На цьому ґрунті й сформувалася чи не найістотніша відмінність поміж античною та біблійною літературною (а відтак риторичною) традиціями – відмінність у поставі автора. Як про це писав Сергій Аверинцев⁷, у першому випадку автор утверджується через слово, себто його індивідуальність є дуже важливою в контексті його слова; у другому він лише співавтор, котрий схиляється перед Словом, у творенні лише побожно

² Delehaye H. *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography* / перекл. V. M. Crawford. London 1907, с. 148–214.

³ Ідеться насамперед про життя Євтимія Великого, Сави Освяченого, Теодосія Киновіарха (Єтипетського) та Йоана Мовчальника. Див.: Schwarz E. *Kyrillos von Skythopolis*. Leipzig 1939, 415 с.

⁴ Христофор Лопарев уважав, що такі «житія святих писали за визначеним планом, який накреслили ще класичні письменники для біографій мужів античності» (Лопарев X. *Греческія житія святихъ VIII и IX вѣковъ*, п. 2 «Положеній, извлеченныхъ изъ диссертациі Хр. М. Лопарева»).

⁵ Див., наприклад: Krumbacher K. *Geschichte der Byzantinischen Literatur / Von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)*. München 1897, XX; Лопарев X. *Греческія житія святихъ VIII и IX вѣковъ*.

⁶ Kennedy G. A. *Greek Rhetoric Under Christian Emperors*. Princeton, New Jersey 1983, с. 180.

⁷ Аверинцев С. Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» // його ж. *Риторика и истоки европейской риторической традиции*. Москва 1996, с. 13–77.

торкається до Слова й ніколи не володіє ним уповні. «Тому це слово – принципово неавторське слово, кинене на волю потоку, віддане на поталу всім мінливостям безперервної розмови. У розмові не важливо, хто сказав слово <...> Звідси <...> анонімність літератури старозавітного типу <...>»⁸.

Зберігаючи цю загальну настанову авторського смирення перед Словом, агіографія вирізняється з-поміж інших християнських жанрів принциповою важливістю присутності автора⁹: автора-свідка, часто – автора-учня, хранителя й оприявнювача таємниці водночас. Урешті-решт, дуже часто автор – теж святий, і це дозволяє також говорити про акт писання як про своєрідну аскезу та шлях до святості¹⁰.

Смиренна християнська постава автора проявлялася через багато інших моментів. Насамперед можна згадати «простий стиль»¹¹, відповідний життю святого, характерний для «дометафрастівської» агіографії. Чи використання низки топосів у стосунку до особи автора, які, проте, в контексті цілого твору балансують поміж риторикою (доказовою, ритуальною) та правдивим християнським пережиттям.

Коли повернутися до питання «агіографія й антична біографія», то слушно слід визнати думку Томаса Гега про Житіє Антонія Єгипетського: «Цей текст пера Атанасія Александрійського (бл. 295–373) можна вважати ключовим текстом, що ввібрав різні тенденції античної грецької біографії, поєднавши їх у нову особливу форму й у такий спосіб витворивши модель для майбутніх агіографічних творів і на Сході, і на Заході»¹².

Власне, йдеться не про продовження античного жанру – біографії чи якогось іншого, – а радше про використання риторичного мистецтва загалом і структури оповіді зокрема, як те стверджував Пшемислав Нерінг, підсумовуючи наукові дискусії навколо проблеми¹³. На прикладі ранніх латинських

⁸ Там само, с. 20.

⁹ Христофор Лопарев, імовірно, перший помітив ще й інший важливий момент авторства: якщо агіограф називає себе, то і його текст має літературні чесноти; натомість для анонімних характерна недосконалість форми (Лопарев Х. *Греческія житія святихъ VIII и IX вѣковъ*, с. 36).

¹⁰ Krueger D. *Writing and Holiness. The practice of Authorship in the Early Christian East*. Philadelphia 2004, x + 298 с.

¹¹ Див.: Ševčenko I. Levels of Style in Byzantine Prose // XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 4–9. Oktober 1981, Матеріали, т. I, ч. 1: Hauptreferate. Vienna 1981, с. 289–312; Efthymiadis S., Kalogeras N. Audience, Language and Patronage in Byzantine Hagiography // *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*. т. II: *Genres and Contexts*. Ashgate 2014, с. 247–284.

¹² Hägg T. The Life of St. Antony between Biography and Hagiography // *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, т. I: *Periods and Places*. Ashgate 2011, с. 17–18.

¹³ Nehring P. *Topika wczesnych łacińskich żywotów świętych. Od Vita Antonii do Vita Augustini*. Toruń 1999, с. 10–11.

житій святих, себто перекладеного латиною Життя Антонія Великого, а також житій Мартина, Амвросія й Августина, автор дослідження продемонстрував, як органічно антична структура оповіді приймала нові сенси, а риторичні прийоми починали служити новим релігійним почуванням.

Житіє має чотири частини: вступ-ексординум, оповідь-нарацію, аргументацію та епілог. Кожна з них – обов'язковий для античної риторики елемент. У вступі автор готує читача до сприйняття твору і домагається читачевої прихильності з трьох позицій: від себе, від предмету оповіді і з позиції опонента (*ab nostra persona, de re ipsa, ab adversariorum persona*). У наративній частині автори дотримуються приписів «коротко, прозоро і правдоподібно», кожен із яких теж вибудовується за відповідними принципами. Те саме стосується аргументації, яку реалізують обома можливими способами: з допомогою свідчень і через мистецтво переконання. В епілозі, як годиться, знову з'являється автор. Дбаючи про прихильність читача, він пригадує найважливіші моменти розповіді та наголошує їхню важливість, не забуваючи викликати розчулення у читача.

Кожен із цих загальних принципів можна проілюструвати дуже конкретними агіографічними прикладами. Приміром, відоме з кількох житій місце, коли майбутній святий вирушає в дорогу святості після почутих слів із Євангелія, виписано відповідно до сімох елементів, які, згідно з риторичною теорією, свідчать про правдоподібність: *хто, що, чому, де, коли, як і що з того вийшло*. За П. Нерінгом, «агіографи представляли на початках своїх творів важливу подію з життя святих. То були оповідання про факти, правдоподібність яких не могла викликати жодних сумнівів із огляду на їхнє ключове значення для конструйованого в житті образу цілої постаті»¹⁴. На прикладі Життя Антонія Великого це виглядає так: «Антоній (*persona*) через шість місяців після смерті його батьків, маючи приблизно вісімнадцять років (*tempus*), почув у церкві (*locus*) слова зі Святого Письма, що треба залишити весь свій маєток, аби могли цілком іти за Христом (*causa*). Тому продав усе, що отримав у спадок, і роздав [гроші] бідним (*factum*)»¹⁵.

Одними з найважливіших (чи найпомітніших) риторичних елементів є топоси (*τόποι, locus communis*). Поняття топосу по-різному трактували ще в античності, коли його вважали то аргументом, то мотивом, що має стосунок до творення сюжету. Найбільша заслуга у відновленні цього поняття належить Ернстові Роберту Курціусові¹⁶, хоч і його також звинувачують у «розмиванні» терміна. Топосам в агіографії присвячено дві праці: вже зга-

¹⁴ Nehring P. *Topika wczesnych łacińskich żywotów świętych*, с. 50.

¹⁵ Там само, с. 50–51.

¹⁶ Курціус Е. Р. *Європейська література і латинське середньовіччя* / з нім. перекл. А. Онишко. Львів 2007.

дане дослідження Пшемислава Нерінґа (1999), зосереджене на риторичному аналізі текстів найраніших латинських житій, і студію Томаса Прача¹⁷ «Агіографічний топос. Грецькі житія святих у середньовізантійський час» (2005), яка є практично вичерпним каталогом топосів, характерних для різних частин житійного тексту. Автори цих досліджень ставили перед собою різні завдання, тож і продемонстрували певні відмінності в розумінні функціональності топосу. Зокрема, Т. Прач узяв за основу сучасну інтерпретацію, яку запропонував Е.-Р. Курціус, і розглянув топос як «літературну константу» – передовсім як типові й усталені мотиви античної та пізнішої європейської літератури¹⁸. Дослідник зазначив, що топос має дві літературні функції: продуктивну та рецептивну, – для автора він є «літературним будівельним матеріалом», а для реципієнта топоси стають маркуванням літературного агіографічного жанру¹⁹.

Нерінґ, досліджуючи суто топіку житій, проаналізував різні інтерпретації поняття топосу (від Арістотеля до Е. Р. Курціуса) і взяв за основу визначення Бергольда Емріха, що «маємо до справи з допоміжними засобами, опертими на логічних, загально важливих твердженнях, на готових доказах, на первинних темах, на впроваджених важливих тематичних полях, на психологічних і психогічних практиках, на методах відшукування доказів, на схематичних питаннях, на віддавна випробуваних розважаннях і на засадах формування окремих частин мови, представлення чи опису»²⁰. Він розглядає топоси радше в аргументаційній площині.

У певному сенсі між одним і другим розуміннями нема суперечності, бо якщо читач впізнає через топоси літературний жанр, то це і буде аргументом, аби впізнати в персонажі розповіді святого.

* * *

Перекладна література Київської Русі мала, безумовно, багато різних завдань і значень. З погляду часу, очевидним є її «замінний» характер: у християнстві, яке значною мірою є релігією пам'яті, важливими є спільний досвід і спільна пам'ять. Нестачу цього спільного досвіду виповнювали літературні твори, які несли зі собою не лише певні інформаційні моделі, важливі для конструювання нового та спільного світу, але й емоційне пережиття, яке допомагало «привласнювати» загальнохристиянський досвід, інтерпретувати й екстраполювати його на власне життя. Очевидно, що досвід античної

¹⁷ Pratsch T. *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*. Berlin 2005.

¹⁸ Там само, с. 11, 355.

¹⁹ Там само, с. 355–356.

²⁰ Цит. за: Nehring P. *Topika wczesnych łacińskich żywotów świętych*, с. 15.

літератури, який легко впізнавали її спадкоємці, тут, на Русі, сприймали по-своєму, його або не відчитували, або відчитували в інший спосіб, що можна помітити в помилках і спрощеннях при перекладанні. Та до часу того перекладання християнська література (агіографія зокрема) досить добре адаптувала всі прийоми, наповнила форми належним значенням. Тому, з одного боку, не було потреби в «античному досвіді», а з іншого – його мимоволі засвоювали через літературу, якій він сам теж поміг стати літературою.

Питання важливості змісту й форми, а також того, що і для чого перекладали в перші століття після прийняття християнства, можна ілюструвати різними прикладами. І якщо їх брати поодиночі, то твердження можуть бути взаємозаперечні. Часто ці приклади сусідять під однією обкладинкою, як, наприклад, у т. зв. Успенському збірнику. Склад (себто зміст і наміри) цього збірника можна пояснити, хоча гіпотез буде кілька і жодна з них не може бути остаточною²¹. Та форма перекладених текстів не свідчить про розуміння її важливості. Приміром, наявність «Житія Пахомія» є вагомим аргументом щодо програми збірника, вибору «монастирських текстів», але за назвою виявляється не Житіє Пахомія, а фрагменти з 34–38 глав Лавсаїка, де згадано про святого²². Натомість два оригінальні тексти – «Сказання про святих Бориса і Гліба» та «Житіє Теодосія Печерського» – засвідчують уважне ставлення до форми, причому в різний спосіб. Сказання має інше жанрове означення, проте сліди агіографічного жанру помітити також не складно. «Житіє Теодосія Печерського» дуже ретельно виписано за всіма риторичними параметрами, що їх прийняла агіографія від античної літератури і використовувала на прославу християнських святих.

Інший приклад, «Житіє святої Теклі» – перекладені в XI ст. апокрифічні Діяння Павла і Теклі, які як житіє переписували зі збірника у збірник аж до XVII ст. з незмінними формою, змістом і заголовком, – аж до появи нового житійного тексту Димитрія Туптала, а перед тим – церковнослов'янського перекладу тексту з «Житій святих» Петра Скарґи. Ще один ранній переклад – повний текст великого Житія Сави Освяченого, зразкове житіє, яке, вочевидь, і стало для преподобного Нестора взірцем, як потрібно писати про святих.

Єдину наукову книгу про «Житіє Теодосія Печерського», яка вийшла дотепер, присвячено саме формі цього тексту. Авторка цієї студії – Фравке Зів-

²¹ Успенский сборник XII–XIII вв. Москва 1971, с. 3–29; Творогов О. Древнерусские четьи сборники XII–XIV вв. (Статья первая) // *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград 1988, т. 41, с. 197–214; Щепкина М. О происхождении успенского сборника // *Древнерусское искусство. Рукописная книга*. Москва 1972, с. 60–80; Фомина М. К вопросу типологии Успенского сборника // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (45) (сентябрь 2011) 77–96; Николенкова Н. Успенский сборник XII века: к вопросу о характере состава // *Образовательный портал «Слово»*, 2014 (<http://www.portal-slovo.ru/philology/37323.php>).

²² Фомина М. К вопросу типологии Успенского сборника, с. 81.

кес, а назва – «До форми Життя Теодосія. Порівняльні студії візантійської та давньоруської літератури»²³. Формальний аналіз, який застосувала Ф. Зівкес, виявив різні риторичні тенденції, проявлені на мікрорівні тексту. Риторичні фігури, а це насамперед синтаксичні повтори, включно з ізоколоном і словесними формулами, звуковими повторами й алітерацією, гендіадисом, перелічуванням, антитезами, метафорами, порівняннями, риторичними звертаннями – свідчать насамперед про вплив біблійної риторики. Очевидно, що й безпосередньо через читання Святого Письма, та більше – за посередництвом перекладеної з грецької житійної літератури, і насамперед – Життя Сави Освяченого авторства Кирила Скітопольського²⁴. Те саме посередництво забезпечувало знайомство з античною риторикою. А що грецька агіографія дуже вправно й органічно адаптувала античну риторичну техніку письма для нової мети, то талановитому агіографові не було надто складно використати ці засоби вже для свого матеріалу.

Для Нестора як автора житій перших руських святих було архиважливо написати про них так, аби сама форма тексту переконувала у святості героя розповіді. Заявивши вже у вступі про намір написати все «по ряду»²⁵, автор узяв на себе зобов'язання дотриматися наративного припису *ordo*. Вступ містить усі необхідні топоси представлення і себе як автора, і святого – героя своєї розповіді. Традиційний топос скромності, який у цій праці перетворився з ритуального жесту на акт християнського смирення та прохання про Божу допомогу, продовжено поясненням, чому автор береться-таки за цю працю (Мт. 25, 26–26 і Мт. 10, 27), – власне, риторичним обґрунтуванням важливості розповіді. Запевнення автора про його особливе ставлення до героя розповіді також належить до обов'язкових риторичних прийомів вступу. Представляючи святого Теодосія, Нестор перелічив найголовніші його іпостасі: ігумена, архимандрита, угодника Божого, останнього з великих отців, подібного до Антонія Єгипетського і Теодосія Єрусалимського (визнаних святих).

У наративній частині автор залишається в тексті, час від часу маркуючи свою присутність через пояснення від першої особи. Він також робить характерний жест у бік читача, використовуючи займенник «ми» (тут теж проявляється нове звучання античного прийому, бо ж ідеться не стільки про запобігання автора перед читачем, скільки про одну молитовну спільноту, в якій перебувають і автор, і його читачі).

²³ Siefkes F. *Zur Form des Žitije Feodosija. Vergleichende Studien zur byzantinischen und altrussischen Literatur*. Berlin, Zürich 1970.

²⁴ Див.: Сироїд Д. Життя Теодосія Печерського і Сави Освяченого: порівняльна характеристика // *Історико-літературний журнал* 8 (Одеса 2002) 236–246.

²⁵ *Успенский сборник XII–XIII вв.*, с. 72.

Драматичну першу частину життя, з усіма переживаннями та деталями стосунків матері й сина, здавалося, списано з життя. Насправді цю частину теж риторично продумано. Адже і наявність точних часових вказівок на початку тексту належить до риторичних приписів достовірності: на 8-й день обрали ім'я святому; на 10-й – його охрестили; батько помер, коли Теодосій мав 13 років.

Згаданий вище припис достовірності – обов'язкові елементи, важливі для ключових, поворотних моментів тексту, – тут виглядає так: Теодосій (*особа*) після батькової смерті й кількох невдалих спроб відшукати своє призначення (*час*) почув слова зі Святого Письма (*причина*) і таємно, скориставшись із відсутності матері (*спосіб*), вирушив у дорогу до Києва (*факт*). Невдачі, які супроводжували Теодосія та які водночас ставали дороговказами до того місця, де мала сповнитися його святість, теж можна трактувати як елемент побудови нарації – «перешкоди».

Окрім автора, котрий, як уже зазначено, присутній упродовж цілого тексту, в кожній із частин названо свідка, котрий оповів чи переповів авторові ту чи ту історію. Особливо важливо це при описі чуд, які, властиво, теж є аргументом – засвідчують святість. Як аргумент також наведено пряму мову зі вказівкою на мовця²⁶.

«Класично» виписано завершення тексту. Нестор не лише ще раз назвав себе, але й вказав на своє місце в монастирі. Він нагадав, що всі оповіді записано від свідків і очевидців. Топос скоромності (*«не бѣхъ достоинъ грубъ сыи и невѣгласъ»*²⁷) є також нагодою нагадати про Божу волю і про те, що це писання – з любові. Похвала Теодосієві – короткий підсумок попередньої розповіді. А все разом – на прославу Божу.

Цей приклад, власне, і переконує нас у шанобливому й уважному ставленні до форми. Зрештою, деякі зі згаданих вище текстів (зокрема Житіє Пахомія) було-таки невдовзі перекладено у їхній правдивій формі. Цікавий приклад такого усвідомленого ставлення до форми навів Саймон Франклін, коли говорив про труднощі перекладу й акростихи: «Найраніше оригінальне слов'янське письменство багате на акростихи <...> Природа ранньослов'янських акростихів дає підстави думати, що книжники, котрі їх уклали, навчилися цього з грецьких джерел»²⁸. Тож коли йдеться про різні нерозуміння чи непорозуміння, які трапляються у формальних аспектах давньокиївської літератури, то тут можна говорити про певну жанрову неосвіченість, але аж ніяк про небажання вчитися. Як засвідчив пізніший досвід літератури, у формі вбачали особливий сенс.

²⁶ Детальніше див.: Сироїд Д. «Житіє Теодосія Печерського»: деякі аспекти риторики // *Медієвістика. Збірник наукових статей* 3 (Одеса 2002) 65–73.

²⁷ *Успенский сборник XII–XIII вв.*, с. 135.

²⁸ Franklin S. *Writing, Society and Culture in Early Rus, cc. 950–1300*. Cambridge 2002, с. 197.

Dariya Syroyid

**RHETORIK OF THE HAGIOGRAPHY GENRE AND ITS ADMISSION
IN THE LITERATURE OF KYIVAN RUS'**

The hagiography is considered as a rhetorical genre that incorporated several rhetorical traditions and had a wide variety of means for persuasion and argumentation. On the base of translated and original Lives of Saints, preserved from the first writing centuries of Rus' is discussed a question: how much important and realized for contemporary authors, translators and scribes was a concept of a literary rhetorical form.

Keywords: hagiography, rhetoric, topos.